

A reformáció és a magyar orvosi nyelv

The religious reformation and the Hungarian medical language

Magyar László András +
MNM Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár

Initially submitted January 15, 2021; accepted for publication March 11, 2023

Absztrakt:

Being healthy was obviously important in Christianity. Medicine preserved its independence and place for practical reasons in the Christian world throughout the Medieval Ages. Albeit, the Church considered physical health only as a secondary value and preferred essentially mental health instead. In the 16th century, however, at the dawn of the Reformation, the introductions of health advisory and dietetics booklets concerned the preservation of health not only as a necessary precondition, but a value, and even a moral duty of believers. This view is clearly proven by early sources of Hungarian medical vocabulary.

Kulcsszavak: testi egészség, diététika, erkölcs, érték, reformáció, orvosi nyelv

Keywords: physical health, dietetics, morality, value, religious reformation, medical language

A korai kereszténység a testi egészséget nem tekintette elsőrendű értéknek. Bár Krisztust világgyógyító orvosként, *Christus medicusként*, *Arkhijatroszként* is tisztelték, a megváltást pedig az emberiség gyógyulásaként értelmezték, a testi egészséget az egyházatyák, különösen a testtel állandó küzdelmet folytató remeték, anakhoréták alapján nem tartották értékesnek. A betegség ráadásul a korai keresztények számára, mint bűneink jogos büntetése jelent meg. Szent Ambrus (330–397) például a 130. zsoltárhoz írott magyarázatában azt írja, hogy

„Az orvostudomány előírásai ellenkeznek a vallásos léttel, hiszen tiltják a bűnt, nem engedélyezik a virrasztást, elterelik figyelmünket a meditációról, ezért hát, aki az orvosok kezére adja magát, hitét tagadja meg.”

Tatianus (IV. század) a gyógyító tudományt egyenest démoni műnek ítéli, amely nem fér össze az Istenbe vetett bizalommal. Más egyházatyák azonban, például még a kifejezetten testellenes Órigenész (185–254) vagy Ágoston (354–430) a medicinát Isten adományának tartották, és ezen az állásponton volt a későbbi nagy összegző, Aquinói Szent Tamás is. Az egészség ráadásul az úgynevezett spirituális javak fogalomkörébe, vagyis nem az orvostudomány, hanem az Egyház felségterületéhez tartozott. Az Egyház azonban nem az egészségre, hanem csupán a gyógyítás szent és szeretetteljes végzésére tekintett igazi tisztelettel.

Jóllehet tehát az egészség nyilván a keresztény ember számára is fontos volt, és a medicina is a középkor során végig megőrizhette – gyakorlati okokból – a függetlenségét és helyét a keresztény világban, az Egyház a testi egészséget csak másodlagos értéknek tartotta, amelynél a lelki egészség ezerszer fontosabb. A katolicizmus ezért nem is igyekezett különösképpen az

értékrendjébe illeszteni a testi egészséget. A középkori diétetikai tanácsadók, regimenek és orvosló könyvek meg is elégednek annyival, hogy olvasóik figyelmét az egészség hasznos voltára hívják föl; az egészség csupán azért fontos számukra, mert szükséges föltétele a keresztény életnek, vagyis eszköz, semmiképpen nem cél. Ezt a szemléletet legvilágosabban Kempis Tamás fogalmazta meg, aki azt írta, hogy „*Ha egészséges vagy, sok jót tehetsz, ám kétséges, hogy betegem mire vagy képes.*” (*Imitatio Christi* I.23.)

A XVI. században a reformáció hajnalán azonban érdekes változásnak vagyunk tanúi. Az ekkoriban kiadott egészségügyi tanácsadók, diétetikák bevezetőjében ugyanis az egészség megőrzése már nem pusztán szükséges feltételként, hanem értéként, sőt immár erkölcsi kötelességként jelenik meg.

A Luther közvetlen környezetéhez tartozó Eobanus Hessus (1488–1540) például nem kevesebbet jelent ki, minthogy az egészség elhanyagolása az ötödik parancsolattal (Ne ölj!) ellenkezik, és a gyilkossággal egyenlő. De az is gyilkosság, ha valaki zabálással és ivással rongálja testét, Isten adományát. Az ugyancsak e körhöz tartozó Caspar Peucer (1525–1602) pedig a wittenbergi orvoskar 1572-es statútumában arról értekezik, hogy súlyos bünt követ el, aki testét, isten adományát és lelkének lakhelyét – Pál szavaival a Szentlélek templomát – rongálja, és nem tartja karban (lásd Pál: I. Korint.6.19.). Szerinte a bűnbeesés során megbomlott az eredeti harmónia, amelynek visszaállítása részben a hit, részben a medicina feladata. Az egészséges élet pedig erkölcsi kötelességünk. Melancthon (1497–1560), Luther legfontosabb munkatársa szintén kijelenti, hogy az egészség védelme erkölcsi kötelesség, elhanyagolása pedig bűn. A protestáns orvosi szerzőknél az erdélyi szász Paulus Kyrtól a dán Heinrich Rantzoviusig utóbb szinte mindenki hasonló érvekkel indokolta meg és vezette be orvosi munkáit. Rantzovius (3) például a következőképpen írt:

„ut corpus animae domicilium, in hoc vitae curriculo quam diutissime cum ipsa sanum ac integrum conservetur”. Azaz: “Mivel a test a lélek lakhelye, e földi élet során minél tovább kell egészségesen és épen megőriznünk – a lélekkel együtt”.

A katolikusokkal szemben a protestáns szerzők az egészség megőrzését immár erkölcsi kötelességnek tartották, és ekképpen elsőként tárták szélesre a kapukat a mára mindent elborító erő- és egészségkultusz előtt. (Nem véletlen, hogy a XIX–XX. századi egészségkultusz protestáns országokból indult ki: Németországból, Angliából, az Egyesült Államokból, Svédországból stb.)

Ez a változás tény, ám nehéz magyarázatot adni rá. Oka talán abban rejlett, hogy a hit „székhelyét” a világból az emberi bensőbe helyező protestantizmus a testet immár nem legyőzendő ellenfélnek, hanem Isten ajándékának tekintette, amellyel jól sáfárkodni erkölcsi kötelességünk.

Az új, protestáns test- és egészségszemlélet a XVI. század orvosi irodalmára több szempontból is óriási hatást gyakorolt. Részint a katolikusok csupán szűk kör számára érthető latinjával szemben a protestáns szerzők nézeteiket teológiai és gyakorlati okokból egyaránt eleve nemzeti nyelveken igyekeztek terjeszteni (a protestantizmus alapja nem véletlenül a

nemzeti nyelvű Biblia és istentisztelet), részint pedig „célközönségük” immár nem elsősorban a tudományos közösség, hanem a felemelkedő polgárság lett, amelynek tagjai latinul ritkán tudtak olvasni. Ez is szükségessé tette az orvosi munkák nemzeti nyelvű kiadását. Ám az új testszemlélet nemcsak a művek nyelvét, hanem tartalmát is befolyásolta, hiszen egyre több „népszerű”, a papok közvetítése nélkül egyenesen a hívekhez szóló egészségügyi tanácsadó, kalendárium, ismeretterjesztő munka jelent meg. Egyes szerzők – például a német Hermann Ryff (1500–1548) – már az 1540-es években is efféle művekre alapozhatták tevékenységüket.

Hazánkban sem alakult ez másképpen. A magyar orvosi nyelv először – ha eltekintünk az egyébként szintén protestáns Szikszai-Fabricsius Balázs (1530 körül – 1576) vagy a katolikus Verancsics Faustus és Pesti Gábor általános szójegyzékeitől – szinte kizárólag protestáns szerzők műveiben jelent meg.

E munkák közt egyaránt akadtak herbáriumok, orvosló könyvek, és receptgyűjtemények. Kezdetben ezek a művek természetesen szinte kizárólag nyugati minták fordításai, átdolgozásai voltak, „eredeti magyar” tartalmaikat igen nehéz elkülöníteni, az azonban kétségtelen, hogy azokat magyarul írták, magyar közönség számára, és olyan magyar terminológiával dolgoztak, amelyet részben a szerzőknek kellett találékonyan kialakítaniuk.

Magyar herbáriumaink közt a legjelentősebb a református prédikátor Melius Juhász Péter (1536–1572) halála után kiadott *Herbárium*a volt. (1, 2)

A részben fordításnak is tekinthető mű forrása bizonyíthatóan Adam Lonicer (1528–1586) 1555-ben kiadott *Kreuterbuchja* volt. Melius Lonicer szintén nemzeti nyelvű könyvét részben kivonatolta, részben fordította, részben más nyugati és ókori munkákból vett szövegekkel egészítette ki.

Ugyancsak protestáns szerzőtől származik a század másik jelentős magyar herbárium. Beythe András (1564–1599) *Fives könyve* (Németújvár, 1595). Beythe eredetileg református prédikátor volt, igaz, később katolizált, és a Batthyány grófok nevelőjeként kereste a kenyerét (élete végén pedig ellenreformátor vitairatokat is kiadott). Apja, Beythe István református szuperintendens és püspök egyébként szintén hozzájárult a magyar orvosbotanikai szókincs gazdagításához. Clusius munkatársaként és botanikai műve magyar szöszedetének szerzőjeként (*Stirpium nomenclator Pannonicus*, 1583) ugyanis nagyjából háromszázötven magyar növénynevet azonosított. A *Fives könyv* protestáns ihletésére utal az a tény is, hogy a mű – Gombocz Endre elemzése szerint – felerészt Melius Herbáriumának másolata volt, noha színvonalában is messze alatta maradt a forrásának.

Itt kell megemlítenünk a sokkal későbbi, a református Nadányi János (1643–1707) által fordított Mizaldus-művet, a *Kerteknek gondviselésekről, ékítésekről, oltásokról, a Fűveknek orvos hasznaikról, Gyümölcsök tartásokról* (Kolozsvár, 1669) című kertészeti-növényteni munkát, amely számos magyar gyógynövénynevet tartalmazott.

A magyar orvosi szókincs fontos korai forrásai az úgynevezett orvosló könyvek is. Ezek szintén nyilván a latinul nem tudó nagyközönséghez, talán a házi orvosi teendőket ellátó

nemesasszonyokhoz szóltak. A XVI. századi orvosló könyveink közül kettő emelkedik ki színvonalában.

Frankovith Gergely (1557–1599) *Hasznos és fölött szükséges könyve* (Németújvár, 1582-85 közt, és Monyorókerék, 1588), amely mint teljes eredeti címe is mutatja, elsősorban valláserkölcsei hitoktatói munka volt, népi gyógymódok és gyógynövények leírásával kiegészítve. Frankovith, mint maga is bevallotta, nem volt sem pap, sem orvos. Noha életrajzáról csak annyi tudható, hogy a katolikus Sopronban volt alkalmazásban, mint felcser, és bár könyvének valláserkölcsei szövege sem köthető egyértelműen a reformációhoz (igaz, a katolicizmushoz sem), erős a gyanúnk, hogy ő is protestáns lehetett, különben világi személy létére nem írt volna hitoktatói munkát. (Egyébként a XVI. század 70-es éveit, pontosabban a tridenti zsinat 1563-as lezárultáig a protestánsok és a katolikusok közt még nem volt olyan éles a határ, mint később).

Frankovithénál azonban sokkal jelentősebb, és magyar orvosi kifejezésekben, szavakban sokkal gazdagabb mű az a Váradai Lencsés Györgynek (1530–1593) tulajdonított *Ars Medica* címen ismert könyv, amelynek első kézírata 1577-ben keletkezett, Erdélyben. Az *Ars Medica* szintén kompilációnak és fordításnak tartható. A protestáns Lencsés 1577-től Báthori Kristóf feleségének hoppmestere volt, majd erdélyi kincstári számvevő. Valószínűleg, bár nem bizonyosan ő írta vagy szerkesztette az *Ars medica*, az első magyar nyelvű orvosi kézikönyv kéziratát, amelyet először Gulyás Károly ismertetett 1913-ban, majd Varjas Béla adott közre 1943-ban. A XVI. századi gyönyörű, és ma is remekül olvasható kéziratot jelenleg a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi. (A munkának 1610-es és 1757-es másolata is ismert.)

Az *Ars medica* hat fejezetre oszlik, a következőképpen: 1. általános kórtan a fejtől a lábíg 2. kozmetika 3. láztan 4. daganatok, kelések kezelése 5. fegyver okozta sebek kezelése 6. toxikológia és gyógyszer-tan. (Az első fejezet a kézirat kétharmadát teszi ki). A mű jelentős részben Jean Fernel *Universa medicinájának* fordítása, illetve rövidített változata, ám forrásai közt azonosíthatók Leonhard Fuchs, Pierre Bayre és Pietro Andrea Matthioli munkái is. Az *Ars medica* tartalmilag kora színvonalán áll, a magyar orvosi szókinestörténet rendkívül fontos forrása.

Ezúttal nem említjük (a szintén lutheránus) Kyr Paulus: *Sanitatis studium* c. munkáját (Brassó, 1551), hiszen ez latin nyelvű kiadvány volt. Bevezetőjében érdekes, az új, protestáns egészség szemléletre jellemző gondolatok olvashatók.

A herbáriumok és az orvosi könyvek mellett a hazai orvosi szókinestörténet fontos forrásai a kalendáriumok is. amelyeket gyakran egészítettek ki érvágó naptárakkal és egészségi táplálkozási tanácsadókkal. Tömeges kiadásuk hazánkban csak az 1570-es években indult meg. A kalendáriumok katolikus és protestáns területeken egyaránt nagy számmal jelentek meg, igaz, a XVII. századtól a felvidéki kiadású katolikus kalendáriumok kerültek többségbe. Meg kell azonban említenünk az első örök-naptárat, amelyet két – protestáns – nyomda adott ki egyszerre és egymástól függetlenül Kolozsvárott és Debrecenben. A hazai

kalendáriumirodalomban a kolozsvári (protestáns) Heltai-nyomda igen fontos szerepet játszott.

Az 1580-as évektől a magyar nyelvű, orvosi vonatkozású szövegek már nemcsak protestáns, hanem az ellenreformációnak köszönhetően katolikus szerzők munkáiban (pl. Pécsi Lukács, Lippay János) is egyre sűrűbben jelennek meg. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy a magyar orvosi szavak legértékesebb, leggazdagabb gyűjteményei a XVII. században még mindig a protestáns (református) szerzők munkáiban találhatók, így Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) református lelkész *Pax corporis*-ában (1692), illetve Apáczai Csere János (1625–1659) *Magyar Enciklopédiájának* (1653) 42–45. fejezetében.

Az a döntő szerep, amelyet a magyar orvosi nyelv kialakulásában a protestáns szerzők által írt könyvek és szövegek játszottak, szerintem a reformáció és az újfajta testszemlélet cikkem elején vázolt összefüggéseivel magyarázható.

IRODALOM

1. *Herbarium az fáknak füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelvre és rendre hozta az Doctoroknak Könyveiből az Horhi Melius Péter. Colosvárat, Heltai Gáspárné, 1578.* MELIUS Péter Horhi: *Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* Repr.: Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1578. Bp., Balassi, 2002 .

2. MELIUS Péter: *Herbárium. A fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* Bev. jegyz. Szabó T. Attila. Bukarest, Kriterion Kiadó 1979.

3. RANTZOVIVS, Henricus: *De conservanda valetudine liber.* Francofurti ex officina Paltheniana 1596:10.

FORRÁSOK

FOSSSEL, Viktor *Philipp Melanchtons Beziehungen zur Medizin.* In: Zwanzig Abhandlungen zur Geschichte der Medizin. Festschrift Hermann Baas im Worms zum 70. Geburtstage. Hamburg–Leipzig Voss 1908:33–40.

HESSUS, Eobanus *De tuenda bona valetudine.* Francofurti, apud haered. Christiani Egenolphi 1599:2–3.

HOFFMANN Gizella (szerk.) *Medicusi és borbélyi mesterség: Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből.* Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet 1989.

KESZLER Borbála *A magyar orvosi nyelv története.* In: Bösze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve.* Budapest, Medicina 2009:87–118.

KYR Paulus *Die Gesundheit ist ein köstlich Ding.* (Corona, 1551.) Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und

kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arctes Paulus Kyr. Hermannstadt–Bonn, Schiller 2010.

MAGYAR László András *Christliches Lebensideal und Lebensideal der Diätetik im 16. Jahrhundert*. In: Classen, Albrecht (szerk.): *Gutes Leben und guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart*. (Theophrastus Paracelsus Studien) Berlin–Boston, De Gruyter 2012: 297–308. <https://doi.org/10.1515/9783110288551.297>

RÁKÓCZI Katalin *Walter Hermann Ryffs populärwissenschaftliche Tätigkeit*. (Diss.) Budapest, ELTE, 1983.

RITSCHL, Otto Karl A. *Das christliche Lebensideal in Luthers Auffassung*. Halle, Niemeyer 1889.

SZABÓ T. Attila *Váradai Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében*. Magyar Orvosi Nyelv 2013. 2, 82–91.

SZLATKY Mária *Magyar orvosi kézikönyvek 16–17. század. Magyar nyelvű kéziratok és nyomtatott orvosi, orvosbotanikai kézikönyvek*. Diss. Debrecen 1978.

SZLATKY Mária (vál. utószó) *"Minden doktorságot csak ebből késértek" Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Szómagyarozatok Rádóczy Gyula. Budapest, Magvető 1983

Theologische Realenzyklopädie. Berlin–New York De Gruyter 1990. Bd.19. S 696.

TEMKIN, Owsei *Hippocrates in a World of Pagans and Christians*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 1991. <https://doi.org/10.56021/9780801840906>

VÁRADAI Lencsés György *Ars Medica electronica*, elektronikus kritikai szövegkiadás és feldolgozás. Szabó T. Attila (szerkesztő és kiadó) Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém 2000.